

О. В. Нарожна, здобувач

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
кафедра кримінального права, кримінального процесу та криміналістики,
Французький бульвар, 24/26, м. Одеса, 65058, Україна

ЗАКОНОДАВЧЕ ЗАКРІПЛЕННЯ ЗАКОНІВ ТА ЗВИЧАЇВ ВЕДЕННЯ ВІЙНИ

Перебіг сучасних міжнародних подій свідчить про те, що, попри значні зусилля міжнародної спільноти, ООН, відповідних міжнародних організацій та конкретних держав зі збереження миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, кількість збройних конфліктів на нашій планеті зростає. Міжнародне кримінальне право містить низку міжнародних правил ведення збройної боротьби, які мають загальну назву — закони та звичаї війни. Статтю присвячено аналізу окремих міжнародно-правових документів, що містять засоби та правила ведення війни, а також перелік воєнних злочинів.

Ключові слова: збройний конфлікт, міжнародний договір, право війни, конвенція, трибунал.

Якщо звернутися до історії, то спроби юридичної регламентації правил ведення воєнних дій простежуються вже у давності та Середньовіччі. Так, як свідчать історики, перші обмеження на дії під час збройного конфлікту сходять ще до китайського воєначальника Сунь Цзи (VI ст. до н. е.). Більш виразне визначення воєнного злочину як такого було надано в індійському Кодексі Ману (бл. 200 р. до н. е.) [1, 415].

Загальновідомо, що давні греки одними з перших у Європі розглядали такі обмеження в якості "законів війни", які застосовувалися і в міжусобних війнах греків (наприклад, у ході Пелопоннеської війни між Афінами та Спартою).

Згодом таке розуміння закріпилося і в римському та середньовічному європейському праві.

Як вважає К. Ф. Беккер, у римській історії необхідність встановити правила війни була продиктована не тільки безперервними війнами, що вів Рим, але й природною жорстокістю самих римлян [1, 317]. Крім того, війни у минулому були більш кровопролитними через відсутність лікарської допомоги та поганих санітарних умов.

Першим судовим процесом по справах щодо воєнних злочинів в історії європейського Середньовіччя вважається суд над Петером фон Гагенбахом, якого було засуджено до смертного вироку у Австрії в 1474 році за звірства, допущені під час війни [2, 544].

В історії Європи регламентація засобів та методів ведення воєнних дій, як правило, пов'язується із формуванням звичайного воєнного права, в якому основне місце займає лицарський кодекс честі. Тим не менш саме в епоху Середньовіччя Європа вперше стикнулася із жахливими та нічим не виправданими звірствами, що скоювалися під час війн та конфліктів, і багато у чому це було пов'язане із використанням у війнах найманців. Найманство як метод ведення війни перетворювало останню в нічим не регламентовану бійню.

В історичній науці обґрунтовується думка, що саме воєнні (збройні) сутички повинні бути досить чітко регламентовані — недотримання "правил гри" при веденні війни знищує у сторін, що її ведуть, будь-які людські почуття [3, 4].

Виразна констатація загальнополагаючого принципу міжнародного права *sunt servanda* ("договори повинні дотримуватися"), прийнятого ще на Карфагенському соборі 483 р., містить визнання того, що цілісність системи воєнного протистояння покоїться лише на волі учасників до участі у такій "грі". Як тільки одна із сторін ухиляється від правил військової гри, відразу ж руйнується (хоч і тимчасово) уся система права, або сторона, що порушила гру, повинна бути вигнана поза межі цієї спільноти, тобто поставлена поза законом.

Неприборкана, люта війна без правил та обмежень надто добре знайома європейській історії. Як свідчить багатовікова всесвітня історія, розвиток людського суспільства супроводжується безперервними насильницькими конфліктами між людьми, які переростають у міжродові, міжплемінні конфлікти, а із появою держав — в міждержавні та коаліційні війни. По мірі розвитку цивілізації, виробничих сил, науки і техніки безперервно вдосконалювалися засоби та методи ведення війн, війни ставали все більш масовими та кровопролитними. Поява зброї масового ураження та можливість її використання у сучасних війнах ставить під загрозу існування усього живого на планеті, погрожує загибеллю самої цивілізації [3, 3].

Загрожуючий існуванню цивілізації розмах війн та збройних конфліктів зробив необхідним вироблення механізму контролю над воєнною злочинністю. Однак для встановлення такого контролю потрібно глибоке розуміння війни як аномального суспільного явища.

Неупереджена оцінка результатів будь-якої війни свідчить, що вигоди переможця від досягнутої ним перемоги завжди значно менші, ніж жертви, які він поніс заради її досягнення. Нема чого говорити і про те, які трагічні наслідки спричиняє війна переможеним. Про це свідчать наслідки двох війн XX ст., ужасаючі і для переможців, і для переможених.

В теорії права немає єдиної думки про те, яка галузь права регулює ведення збройної боротьби. Однак очевидно, що у силу відомих історичних причин сучасні правила ведення війни регламентовані у першу чергу міжнародним правом.

Історія прийняття міжнародно-правових актів у цій галузі (багато з яких чинні й досі) добре відома — цій темі присвячено обширну літературу: праці вчених, дисертації, підручники, монографії тощо (І. Н. Арцибасов, П. Н. Бірюков, С. В. Ісакович, Ю. М. Колосов, Л. Л. Попов). Тому зупинимося лише на основних етапах розвитку міжнародно-правової регламентації військових дій у Новітній історії.

Мета нашої статті — надати стислої характеристики міжнародно-правовим джерелам, які регламентують засоби та звичаї ведення воєнних дій, містять склади воєнних злочинів.

З другої половини XIX ст. у доктрині міжнародного права вважається загальноновизнаним, що існують такі пов'язані із порушенням законів та звичаїв ведення війни злочинні діяння або злочинна бездіяльність, за які міжнародне право покладає на винних осіб кримінальну відповідальність. Ці погляди ґрунтувалися, як правило, у більшій мірі на внутрідержавному законодавстві.

Правила ведення збройних конфліктів мають довгу історію. В Європі вони випрацьовувалися на протязі багатьох століть в якості звичаїв ведення війни, але історичний розвиток змусив сформулювати їх не тільки у звичаєвому, але й у писаному праві.

Вперше про заборонені засоби та методи ведення воєнних дій говорилося у Гаазьких конвенціях 1899 р. і в Положенні про закони та звичаї сухопутної війни, що додавалося до Гаазької конвенції 1907 р. До заборонених засобів ведення війни у названих документах відносилися:

- 1) використання отруйної зброї або інших видів зброї, що здатні спричинити зайві страждання;
- 2) необґрунтовані руйнування міст та сіл або їх грабіж, якщо ці дії не викликаються воєнною необхідністю;

4) грабіж приватного або суспільного майна;

6) наказ не залишати нікого в живих;

8) незаконне використання парламентського або національного прапора, воєнних знаків та форменого одягу ворога.

11 листопада 1918 р. була створена Союзницька комісія для встановлення відповідальності "воєнних злочинів" (цей термін було використано вперше). У Версальському мирному договорі пропонувалося притягнути до відповідальності кайзера Вільгельма II та інших звинувачених у воєнних злочинах громадян Німеччини, а також створити міжнародний суд та національні суди для процесів над воєнними злочинцями усіх видів. Ці пропозиції не були втілені у життя: кайзер врятувався втечею до Голландії, яка відмовилася його видати, а ті декілька з воєнних злочинців, що піддалися судовому переслідуванню, були виправдані або отримали чисто символічне покарання. Як вже відзначалося, к Першій світовій війні деякі порушення законів і звичаїв війни були сформульовані у Гаазьких конвенціях 1899 та 1907 р.

Противники визнання легітимності Нюрнберзького, а потім і Токійського трибуналів та їх рішень висунули наступні основні "постулати сумнівів":

2) юрисдикція Трибуналу нібито ніколи і ніде не була встановлена, тому положення ст. 5 Статуту Нюрнберзького трибуналу про те, що він і його рішення не можуть бути оспорені, не відповідають праву;

Провідні вчені у відповідь виступили із ствердженням, що наведені аргументи неспроможні по низці підстав. Юрисдикція Нюрнберзького трибуналу була достатньо чітко розроблена. Її основу складали наступні документи: Московська декларація від 30 жовтня 1943 р. "Про відповідальність гітлерівців за вчинені звірства"; Лондонська угода від 8 серпня 1945 р. "Про судове переслідування та покарання головних військових злочинців європейських держав осі"; сам Статут Нюрнберзького трибуналу; Закон № 10 Контрольної Ради для Німеччини від 20 грудня 1945 р.; Розпорядження № 7 Верховного комісара США у Німеччині від 18 жовтня 1945 р.; Берлінська декларація від 2 серпня 1945 р. "Про поразку Німеччини та взяття на себе верховної влади по відношенню до Німеччини урядами Ради СРС, Сполученого Королівства, США та Тимчасовим урядом Франції".

Отже, неможна не погодитися із висновком, що Нюрнберзький та наступні трибунали є міжнародними як за своїм правовим джерелом, так і за своєю юрисдикцією (по відношенню справ та підсудних).

Нюрнберзький трибунал та його рішення здійснили величезний вплив на багато аспектів життя світової спільноти у післявоєнний період. Держави антигітлерівської коаліції не просто розправилися із керівниками гітлерівської Німеччини за вчинені ними злочини, а провели судовий процес, діючи на підставі права, у відповідності із правовими нормами, що почали складатися ще до Другої світової війни та відображали правосвідомість усього прогресивного людства.

Сформульовані у Нюрнбергу принципи ознаменували прорив у міждержавній правотворчості, що дозволив вийти на новий рівень правового забезпечення безпеки, закрити його "білі плями", особливо у частині судових гарантій. Не підлягає сумніву, що Нюрнберг став найважливішим історичним етапом у розвитку нової правової культури та цивілізації, який відкрив світу можливість світового співіснування на основі принципів добросусідства та співробітництва.

Подальша розробка норм міжнародного кримінального права відбувалася у рамках Організації Об'єднаних Націй.

Прийнятий у 1950 р. Генеральною Асамблеєю проект Зводу законів, що гарантував мир та безпеку людства, підготовленого Комісією міжнародного права, містив основні положення міжнародного кримінального права. Основою для вироблення цього проекту були пункти та положення Лондонського статуту, а також деякі принципи, що містилися у вироку Нюрнберзького трибуналу.

На наш погляд, найбільш серйозний вплив на розвиток міжнародного кримінального права здійснило створення та функціонування Нюрнберзького Міжнародного трибуналу: в його Статуті були сформульовані норми про склади найтяжчих міжнародних злочинів — проти миру та людства, військових злочинів. У відповідності із нормами про ці злочини та процедурно-процесуальними нормами Статуту вперше в історії було здійснено повномасштабний процес, винним були ухвалені суворі покарання, та вирок приведено у виконання.

У подальшому основні принципи Нюрнберзького процесу були розвинуті у низці міжнародних конвенцій, наприклад, у Конвенції про попередження геноциду та покарання за нього (1948 р.), чотирьох Женевських конвенцій про захист жертв війни 1949 р. та Додаткових протоколах I та II до них 1977 р., а також у інших міжнародних договорах.

Крім того, у вирокі Нюрнберзького трибуналу було підкреслено звичайний характер Положення про закони та звичаї сухопутної війни, що додається до Гаазької конвенції про закони та звичаї сухопутної війни 1907 р.

Женевські конвенції 1949 р., в яких було кодифіковане міжнародне гуманітарне право після Другої світової війни, містять перший в історії докладний перелік воєнних злочинів. Кожна з чотирьох Женевських конвенцій: "Про поліпшення участі поранених та хворих у діючих арміях", "Про поліпшення участі поранених, хворих та осіб, що потерпіли корабельну аварію, зі складу збройних сил на морі", "Про поведінку з військовополоненими", "Про захист цивільного населення під час війни" — містить перелік "серйозних порушень" правил та засобів ведення воєнних дій, які сьогодні у міжнародному праві однозначно розцінюються як воєнні злочини.

Виходячи з аналізу Женевських конвенцій, можна скласти перелік воєнних злочинів, що у відповідності із обов'язками держав повинні заборонятися національним законодавством і за вчинення яких повинно передбачатися покарання. Важливість цього положення полягає у тому, що для більшості цивілізованих держав діє конституційний припис про пріоритет міжнародного права над національним. Отже, положення Женевських конвенцій та інших норм міжнародного права, що визначають злочинність порушень правил ведення збройних конфліктів, мають обов'язкову силу для національного законодавства. Крім того, норми про злочинність вказаних у Конвенціях порушень правил ведення війни повинно бути імплементовано у національне кримінальне законодавство.

Одними з найбільш значущих джерел міжнародного права, які встановлюють злочинність порушень правил та звичаїв ведення воєнних дій, вважаються Додаткові протоколи I та II 1977 р. до Женевських конвенцій 1949 р. При цьому справжнє революційне значення має Додатковий протокол II, який встановив низку злочинних порушень, що вчинюються у ході конфліктів неміжнародного характеру.

Крім того, правила (закони, звичаї) ведення збройних конфліктів встановлені в інших міжнародно-правових актах, прийнятих у другій половині XX ст. Порушення положень цих актів кваліфікуються як воєнні злочини, а Конвенції — як відповідні міжнародно-правові джерела. Особливе місце серед таких джерел міжнародного права займають акти Міжнародних трибуналів *ad hoc* щодо колишньої Югославії та Руанди. Створення Радою Безпеки ООН трибуналів та результати їх роботи можуть привести до радикальних змін та сприяти подальшому розвитку міжнародного права.

Найважливішою подією, пов'язаною із формуванням джерельної бази міжнародного права та із встановленням відповідальності за вчинення воєнних злочинів, стало прийняття 17 червня 1998 р. Римського Статуту (набув чинності 1 липня 2002 р.). У цьому документі (ст. 8) сформульовано поняття "воєнні злочини", встановлено їх перелік, визначені межі застосування допустимого права, загальні принципи здійснення міжнародної та національної юрисдикції (зокрема, й при вчиненнях воєнних злочинів), а також принципи міжнародного кримінального права. Однак більша частина положень Римського Статуту присвячена процедурним питанням й питанням судоустрою. Головне ж полягає у тому, що у цьому документі кінця XX ст. вперше оформлена цілісна система воєнних злочинів за міжнародним правом.

Таким чином, до початку XXI ст. у міжнародному праві сформувалася цілісна система джерел, які визначають правила (закони та звичаї) ведення збройних конфліктів. Основоположні ідеї відносно необхідності регламентації воєнних дій знайшли законодавче закріплення у міжнародно-правових актах на рубежі XIX-XX ст. (Гаазькі конвенції та Положення до них), однак основи створення сучасної системи права ведення воєнних дій пов'язані із діяльністю та рішенням Міжнародних воєнних трибуналів, створених за підсумками Другої світової війни, — Нюрнберзького та Токійського.

Сьогодні основоположними джерелами, які регламентують порядок ведення воєнних дій, є Женевські конвенції 1949 р. та Додаткові протоколи до них, нормами яких обмежується вибір засобів та методів ведення не тільки міжнародних збройних конфліктів, але й конфліктів неміжнародного характеру. Однак комплексне визначення воєнних злочинів як таких стало можливим і було надане лише у Римському Статуті, який вступив у силу в 2002 р.

Література

1. Беккер К. Ф. *История Древнего мира. Восток. Греция.* — М., 2001. — 620 с.
2. Заборов М. А. и др. *Международные отношения в Европе в XIV—XV вв.* // *История Европы.* — М., 1992. — Т. 2. — 730 с.
3. Бражник Ф. *Перспективный взгляд на предотвращение войн* // *Уголовное право.* — 2002. — № 2. — С. 3-6.
4. Латернзер Г. *Вторая мировая война и право* // *Итоги Второй мировой войны. Выводы побежденных.* — СПб., 1998. — 880 с.

Е. В. Нарожная, соискатель

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
кафедра уголовного права, уголовного процесса и криминалистики,
Французский бульвар, 24/26, г. Одесса, 65058, Украина

ЗАКОНОДАТЕЛЬНОЕ ЗАКРЕПЛЕНИЕ ЗАКОНОВ И ОБЫЧАЕВ ВЕДЕНИЯ ВОЙНЫ

РЕЗЮМЕ

В условиях вооруженного конфликта важную роль играют вопросы защиты от преступных посягательств общественно-экономических, политических, нравственных основ общества, прав и свобод граждан. Для осуществления такой защиты необходим анализ международных договоров и конвенций, определяющих понятие и состав военного преступления. В статье рассмотрены основные источники международного права, регламентирующие данные понятия.

Ключевые слова: вооруженный конфликт, международный договор, право войны, конвенция, трибунал.